Airo International Research Journal
Volume XII, ISSN: 2320-3714
August, 2017
Impact Factor 0.75 to 3.19

UGC Approval Number 63012

साहित्ये दर्शनम: कालिदास: शाकुंतलम

Gunjan Yadav M.Phil student MDU Rohtak
Dr. Asha Professor MDU Rohtak

सार:

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री , ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।यां आहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तःप्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः॥१॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः -- (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

आर्ये यदि नेपथ्यविधानमवसि अमितस्तावदागम्यताम् ।

(प्रविश्य)

नटी - आर्यपुत्र इयमस्मि ।

सूत्रधारः -- आर्य अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलुकालिदासग्रथितवस्तुना नवेनाभिज्ञानशकुंतलाख्येननाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः।

नटी -- सुविहितप्रयोगतयायार्यस्य न किमपि परिहास्यते ।

सूत्रधारः -- आर्ये कथयामि ते भूतार्थम् ।आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः॥२॥

नटी -- आर्य एवमेतत् । अनन्तरकरणीयमार्य आज्ञापयतु ।

सूत्रधारः -- किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ।

तदिममेवतावदचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीयताम् ।

सम्प्रति हि -सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः॥ ३॥

नटी -- तथा ।(इति गायति)ईषदीषच्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिखानि । अवतंसयन्ति दममानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि॥ ४॥

सूत्रधारः -- आर्य साधु गीतम् । अहोरागबद्धचित्तवृत्तिरालिखित इव सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमत्प्रकरणमाश्रित्यैनमाराधयामः ।

नटी -- नन्वार्यमिश्रैः प्रथममेवाज्ञप्तमभिज्ञानशकुंतलंनामापूर्वं नाटकं प्रयोगे अधिक्रियतामिति ।

सूत्रधारः -- आर्ये सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन्क्षणे विस्मृतं खलुमया तत् । कुतः । तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणतिरंहसा॥ ५॥

(इति निष्क्रान्तौ)

प्रस्तावना

ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च

सूतः -- (राजानं मृगं चावलोक्य) आयुष्मन् ।कृष्णसारे ददश्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम्॥ ६॥

राजाः -- सूत दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । अयंपुनरिदानीमपि ग्रीवाभङ्गभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिःपश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।दर्भैर्ग्रर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्याम् प्रयाति॥ ७॥

तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ।

सूतः -- आयुष्मन् उद्घातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमनाद्रथस्यमन्दीकृतो वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः संवृत्तः ।सम्प्रति समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

राजाः -- तेन हि मुच्यन्तामभीषवः ।

सूतः -- यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ।(रथवेगं निरूप्य)आयुष्मन्पश्य पश्य ।मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकायानिष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः ।आत्मौद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीयाधावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः॥८॥

राजाः -- सत्यम् । अतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः । तथाहि ।

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतांयदर्धे विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।प्रकृत्या यद्वक्त्रं तदपि समरेखं नयनयोर्नमे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पार्श्वे रथज्जवात्॥९॥

सूत पश्यैनं व्यापद्यमानम् ।(इति शरसंधानं नाटयति)(नेपथ्ये)भो भो राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूतः -- (आकर्ण्यावलोक्य च)

आयुष्मनस्य खलु ते बाणपातवर्तिनः कृष्टसारस्यान्तरे तपस्विनउपस्थिताः ।

राजाः -- (ससम्भ्रमम्)तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

सूतः -- तथा ।(इति रथं स्थापयति)(ततः प्रविशत्यात्मनातृतीयो वैखानसः)

वैखानसः -- (हस्तमुद्यम्य)राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्मृदुनिमृगशरीरे पुष्पराशाविवाग्निः ।क्व बत हरिणकानां जीवितं चातिलोलं क्व चनिशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते॥१०॥

तत्साधुकृतसंधानं प्रतिसंहर सायकम् ।आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि॥११॥

राजाः -- एष प्रतिसम्हृतः ।(इति यथोक्तं करोति)

वैखानसः -- सदृशमेतत् पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः ।जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।पुत्रमेवङ्गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि॥१२॥

इतरौ -- (बाहू उद्यम्य) सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि ।

राजाः -- (सप्रणामम्)प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् ।

वैखानसः -- राजन् समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलुकण्वस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । नचेदन्यकार्यातिपातः प्रविश्य प्रतिगृह्यतामातिथेयः सत्कारः । अपिच ।रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति॥१३॥

राजाः -- अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः ।

वैखानसः -- इदानीमेव दुहितरं शकुंतलामतिथिसत्कारायनियुज्य दैवं अस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

राजाः -- भवतु । तामेव पश्यामि । सा खलु विदितभक्तिं मांमहर्षेः करिष्यति ।

वैखानसः -- साधयामस्तावत् ।(इति सशिष्यो निष्क्रान्तः)

राजाः -- सूत चोदयाश्वान् पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानंपुनीमहे ।

सूतः -- यदाज्ञापयत्यायुष्मन् ।(इति भूयो रथवेगं निरूपयति)

राजाः -- (समन्तादवलोक्य)सूत अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाश्रमाभोगस्तपोवनस्येति ।

सूतः -- कथमिव ।

राजाः -- किं न पश्यति भवान् । इह हिनीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्तेमृगास्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः॥१४॥

<कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला

<भिन्नो रागः किसलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन ।

<एते चार्वागुपवनभुवि च्छिन्नदर्भान्कुरायां

<नष्टांशका हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ।

सूतः -- सर्वमुपपन्नम् ।

राजाः -- (स्तोकमन्तरं गत्वा)

तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत् । एतावत्येव रथं स्थापययावदवतरामि ।

सूतः -- धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

राजाः -- (अवतीर्य)

सूत विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदंतावद्गृह्यताम् ।(इति सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीयार्पयति)सूत यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः ।

सूतः -- तथा ।

(इति निष्क्रान्तः)

राजाः -- (परिक्रम्यावलोक्य च)इदमाश्रमद्वारम् । यावत्प्रविशामि ।(प्रविश्य । निमित्तं सूचयन्)शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहस्य ।अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र॥१५॥

(नेपथ्ये)इत इतः सख्यौ ।

राजाः -- (कर्णं दत्त्वा)अये दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि ।

(परिक्रम्यावलोक्य च)

अये एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यःपयो दातुइत एवाभिवर्तन्ते ।

(निपुणं निरूप्य)

अहो मधुरमासां दर्शनम् ।शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः॥१६॥

यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि ।(इति विलोकयन् स्थितः)(ततः प्रविश्यति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुंतल)

शकुंतला -- इत इतः सख्यौ ।

अनसूया -- हला शकुन्तले त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाःप्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुसुमपेलवापित्वमेतेषामालवालपूरणे नियुक्ता ।

शकुंतला -- न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्येतेषु ।(इति वृक्षसेचनं रूपयति)

राजाः -- कथमियं सा कण्वदुहिता । असाधुदर्शी खलुतत्रभवान्काश्यपो य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेतुमृषिर्व्यवस्यति॥१७॥

भवतु । पादपान्तर्हित एव विश्रब्धं तावदेनां पश्यामि ।(इति तथा करोति)

शकुंतला -- सखि अनसूये अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियंवदयानियन्त्रिताऽस्मि। शिथिलय तावदेतत्।

अनसूया -- तथा।

(इति शिथिलयति)

प्रियंवदा -- (सहासम्)

अत्र पयोधरविस्तारयितृ आत्मनो यौवनं उपालभस्व। मां किंउपालभसे।

राजाः -- काममननुरूपमस्य वपुषो वल्कलं नपुनरलंकारश्रियं न पुष्यति। कुतः

।सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यंमलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति

।इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वीकिमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥१८॥

शकुंतला -- (अग्रतोऽवलोक्य)एष वातीरितपल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव मां केसरवृक्षकः।यावदेनं सम्भावयामि।(इति परिक्रामति)

प्रियंवदा -- हला शकुन्तले अत्रैव तावन्मुहूर्तं तिष्ठयावत्त्वयोपगतया लतासनाथ इवायं केसरवृक्षकः प्रतिभाति।

शकुंतला -- अतः खलु प्रियंवदासि त्वम्।

राजाः -- प्रियमपि तथ्यमाह शकुंतलां प्रियंवदा। अस्याः खलुअधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू।कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम्॥१९॥

अनसूया -- हला शकुन्तले इयं स्वयम्वरवधूः सहकारस्य त्वयाकृतनामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका।एनां विस्मृताऽसि।

शकुंतला -- तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि ।(लतामुपेत्यावलोक्य च)हला रमणीये खलु काल एतस्य लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरःसंवृत्तः । नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना स्निग्धपल्लवतयोपभोगक्षमःसहकारः ।

प्रियंवदा -- अनसूये जानासि किं शकुंतला वनज्योत्स्नामतिमात्रंपश्यतीति ।

अनसूया -- न खलु विभावयामि । कथय ।

प्रियंवदा -- यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन संगता अपिनामैवमहमप्यात्मनोनुरूपं वरं लभेयेति ।

शकुंतला -- एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः ।(इति कलशमावर्जयति)

राजाः -- अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसम्भवा स्यात् । अथवाकृतं संदेहेन ।असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरण प्रवृत्तयः॥२०॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलस्ये ।

शकुंतला -- (ससम्भ्रमम्)

अम्भो । सलिलसेकसम्भ्रमोद्गतो नवमालिकामुज्झित्वा वदनं मेमधुकरोभिवर्तते ।

(इति भ्रमरबाधां रूपयति)

राजाः -- (सस्पृहम्)चलपाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतींरहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरम्वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती॥२१॥

शकुंतला -- न एष धृष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि ।कथमितोऽप्यागच्छति । हला परित्रायेथां मामनेन दुर्विनीतेनमधुकरेणाभिभूयमानाम् ।

उभे -- (सस्मितम्) के आवां परित्रातुम् । दुष्यंतमाक्रन्द ।राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम ।

राजाः -- अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यं नभेतव्यम् -।(इत्यर्धोक्ते स्वगतम्)

राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु एवं तावदभिधास्ये ।

शकुंतला -- (पदान्तरे स्थित्वा । सदृष्टिक्षेपम्)कथमितोऽपि मामनुसरति ।

राजाः -- (सत्वरमुपसृत्य)आःकः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम्

अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु॥२२॥

(सर्वा राजानं दृष्टा किंचिदिव सम्भ्रान्ताः)

अनसूया -- आर्य न खलु किमप्यत्याहितम् । इयं नौ प्रियसखीमधुकरेणाभिभूयमाना कातरीभूता ।(इति शकुंतलां दर्शयति)

राजाः -- (शकुंतलाभिमुखो भूत्वा)

अपि तपो वर्धते ।(शकुंतला साध्वसादवचना तिष्ठति)

अनसूया -- इदानीमतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तलेगच्छोटजम् ।

फलमिश्रमर्घमुपहर । इदं पादोदकं भविष्यति।

राजाः -- भवतीनां सूनृतयैव गिराकृतमातिथ्यम् ।

प्रियंवदा -- तेन ह्यस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायांमुहूर्तमुपविश्य परिश्रमविनोदं करोत्वार्यः ।

राजाः -- नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः ।

अनसूया -- हला शकुन्तले उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम् ।अत्रोपविशामः ।(इति सर्वा उपविशन्ति)

शकुंतला -- (आत्मगतम्)किं नु खल्विमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीयास्मिसंवृत्ता ।

राजाः -- (सर्वा विलोक्य)अहो समवयोरूपरमणीयं भवतीनां सौहार्दम् ।

प्रियंवदा -- (जनान्तिकम्)अनसूये को नु खल्वेष चतुरगम्भीराकृतिर्मधुरंप्रियमालपन्प्रभाववानिव लक्ष्यते ।

अनसूया -- सखि ममाप्यस्ति कौतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् ।(प्रकाशम्)आर्यस्य मधुरालापजनितो विश्रम्भो मां मन्त्रयते कतम आर्येणराजर्षिवंशोऽलंक्रियते कतमो वा विरहपर्युत्सुकजनः कुतो देशःकिन्निमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनगमनपरिश्रमस्यात्मापदमुपनीतः ।

शकुंतला -- (आत्मगतम्)हृदय मोत्ताम्य । एषा त्वया चिन्तितान्यनसूया मन्त्रयते ।

राजाः -- (आत्मगतम्)कथमिदानीं आत्मानं निवेदयामि कथं वात्मापहारं करोमि । भवतु ।एवं तावदेनां वक्ष्ये ।(प्रकाशम्)भवति यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तःसोहमविघ्नक्रियौपलम्भाय धर्मारण्यमिदं आयातः ।(शकुंतला शृङ्गारलज्जां रूपयति)

अनसूया -- (उभयोराकारं विदित्वा । जनान्तिकम्)हला शकुन्तले यद्यत्राद्य तातः संनिहितो भवेत् ।

शकुंतला -- ततः किं भवेत् ।सख्यौ -- इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति ।

शकुंतला -- युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मत्रयेथे । नयुवयोर्वचनं श्रोष्यामि ।

राजाः -- वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं किमपि पृच्छामः ।

सख्यौ -- आर्य अनुग्रह इवेयमभ्यर्थना ।

राजाः -- भगवान्काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः ।इयं च वः सखी तदात्मजेति कथमेतत् ।

अनसूया -- शृणोत्वार्यः । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयोमहाप्रभावो राजर्षिः ।

राजाः -- अस्ति । श्रूयते ।

अनसूया -- तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमवगच्छ ।

उज्झितायाःशरीरसंवर्धनादिभिस्तातकाश्यपोऽस्याः पिता ।

राजाः -- उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् ।आमूलाच्छह्रोतुमिच्छामि ।

अनसूया -- शृणोत्व् आर्यः । गौतमीतीरे पुरा किल तस्यराजर्षेरुग्रे तपसि वर्तमानस्य किमपि जातशङ्कैर्देवैर्मेनकानामाप्सराः प्रेषिता नियमविघ्नकारिणी ।

राजाः -- अस्त्येतदन्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम् ।

अनसूया -- ततो वसंतोदारसमये तस्या उन्मादयितृ रूपं प्रेक्ष्य -(इत्यर्धोक्ते लज्जया विरमति)

राजाः -- परस्ताज्ज्ञायत एव । सर्वथाप्सरःसम्भवैषा ।

अनसूया -- अथ किम् ।

राजाः -- उपपद्यते ।मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥२३॥

सन्दर्भ:

- अभिज्ञान शाकुंतलं में काव्य सौंदर्य
- अभिज्ञान शाकुंतलम्